

BEDŘICH ŠINDELÁŘ

VZNIK KAPITALISTICKÉ SVĚTOVÉ SOUSTAVY

Několik poznámek a úvah

Není patrně náhodné, že ke vzniku světové socialistické soustavy existuje u nás i v ostatních zemích socialistického společenství již dosti početná literatura,¹ kdežto k problematice vzniku jejího předchůdce – světové kapitalistické soustavy – jsme vhodnou teoretickou literaturou vybaveni nesrovnatelně skrovněji. Z poválečné produkce možno k tomu upozornit více méně jen na práci Antonína Chyby „Světová kapitalistická soustava“. Vyšla ve Státním pedagogickém nakladatelství v Praze jako učební pomůcka v rámci „Knižnice výuky marxismu-leninismu“ ve dvou vydáních v nezměněné podobě v letech 1972 a 1977. Chyba je školený ekonom a prokázal vědecké schopnosti z tohoto oboru v řadě speciálních publikací, statí a článků.

Není žádným tajemstvím, že zrod a formování kapitalistické světové soustavy se vyznačuje značně složitým komplexem problémů a je nadto poznamenán náramně dlouhým a nevídaně pomalým vývojem některých jeho komponent.

Vleklost a dlouhodobost cesty ke vzniku a ke zformování světové kapitalistické soustavy byla do značné míry předznamenána faktem, že předchozí dějinná epocha – feudalismus – se vyznačovala poměrně dlouhou dobou trvání umožňující takto tomuto systému, aby se v náležitě míře mohl zakořenit, upevnit a relativně stabilizovat. Kupř. v Číně se feudalismus udržel zhruba po dvě tisíciletí a v řadě západoevropských zemí šest až osm set let. Délka existence feudalismu, zajištěná jeho mocenskými a hlavně donucovacími prostředky, představovala pro nastupující mladou buržoazii i pro její revoluční úsilí v boji proti feudalismu značnou překážku. Při tom nerovnoměrnost historického vývoje projevující se také v epoše feudalismu způsobila, že revoluční protifeudální situace uzrávala v jednotlivých zemích nestejně, a proto k raně buržoazním

¹ Srov. k tomu např. V. Chvátal – J. Krýlová, *Světová socialistická soustava*, Praha 1974 a zejména pak objemnou knihu Samuela Cambela, *Světová socialistická soustava. Vznik a rozvoj do šedesátých roků*, Bratislava 1981, kde zároveň je uvedena od autorů použitá literatura.

revolucím docházelo v souladu s touto zákonitostí v jednotlivých zemích postupně a v odlišných časových odstupech.

Značně dlouhá a dosti složitá byla cesta ke vzniku raně kapitalistických výrobních vztahů. Je dobře známo, jak zásadní význam při vývoji výrobních odvětví řemeslné povahy měla pokračující dělba práce, která se tak stala jedním ze zásadních hledisek pro odlišení manufakturní výroby od řemeslné. Dělba práce v manufaktuře přinesla ve srovnání s řemeslnickou dílenskou vyšší produktivitu práce, přestože dosažený rozdíl v tom nebyl zprvu nijak vysoký. Činil jen několik procent a v nejlepším případě několik desítek procent. Výrazný nárůst v produktivitě a efektivitě práce se dostavil teprve ve strojovém stadiu kapitalistického výrobního procesu. Přes to přece všechno již manufakturní kooperace založená na dělbě práce a v podstatě na rukodělné technice měla v historii velký význam. Vždyť to byla vlastně příprava pro přechod od feudální řemeslnické malovýroby ke kapitalistické strojové velkovýrobě, kdy ve srovnání s předchozím manufakturním vývojem došlo v produktivitě práce ke zvýšení o celé stovky a v některých případech dokonce až o tisíce procent.

Je dobré si při tom uvědomit, že dělba práce sama o sobě nebyla něčím zcela novým a že se neobjevila teprve až na sklonku feudální éry, nýbrž že ve skutečnosti má mnohem starší kořeny sahající až do otrokářských poměrů antického světa. Mám zde na mysli jevy takřčené prosté otrokářské kooperace, jak ji kupříkladu můžeme zaznamenat při masové výrobě známých amfor, nejrozšířenější to nádoby pro přepravu a uchování nejrozličnějších tekutin, obilí a jiných sypkých předmětů ve starověku. Něco podobného platí též o antickém a středověkém mincovnictví. Amfory ani mince nevyráběl od začátku až do konce jeden a týž člověk, nýbrž zcela běžně se na jejich výrobě podílela řada spolupracovníků odlišného pracovního zaměření a z jejich vzájemné a koordinované kooperace mohl teprve vzejít jejich společný produkt.

Jednoduchá kooperace existovala koneckonců již za prvobytně společného řádu, když příslušníci obcí pořádali společný lov na zvěř anebo při některých společných úkonech v zemědělství v jeho počátečním stadiu.

Pokud se „dělba práce“ omezovala za otrokářství víceméně na výrobu amfor a na výrobu mincí, která pak pokračovala také za středověku, označovali ji marxističtí ekonomové raději jako „prostou“ popřípadě jako jednoduchou „otrokářskou“ anebo „feudální kooperaci“.² Množství použité kooperace v počátečním vývojovém stadiu, uskutečněném ještě na relativně malém prostoru v podmínkách existující palety výrobních odvětví v rámci starověké i středověké ekonomiky, se pak stalo důležitým východiskem pro odlišení prosté otrokářské a prosté feudální kooperace od vyšší formy kooperace, tzn. od raněkapitalistické dělby práce. Důležitým jevem při tom bylo viditelné pronikání a rozšíření kooperace do dalších, především pak do profilujících odvětví pozdněfeudální výroby. Mám tu na mysli dějinné období, kdy pozvolně narůstající kvantita započne sig-

² Srov. G. A. Kozlov – S. P. Pervušin, *Stručný ekonomický slovník*, Praha 1959, 131–132.

nalizovat zrod nové kvality, a to ve formě kapitalistických výrobních vztahů projevujících se dělbu práce skutečňovanou v manufakturách. Víme dobře, že to mělo trvat ještě dosti dlouho, než se manufakturnímu výrobnímu způsobu podařilo vytlačit starší řemeslnou formu výroby z některých specializovaných textilních odvětví, jako byla kupř. výroba jemných tkanin, šátků apod. Na Moravě se řemeslná výroba takových odvětví dokázala udržet dokonce v průběhu průmyslové revoluce a uchovávala se zde dosti hluboko až do 19. století.

Kromě toho byla situace komplikována existencí „pseudocechovních dílen“, které byly ve skutečnosti manufakturami. Šlo při tom o textilní řemeslné dílny v některých městech, které v posledních stoletích existence feudalismu navenek budily dojem, jako by jejich vedoucí činitelé se řídili platnými cechovními regulemi, o nichž jinak dobře víme, že byly svého času vážnou překážkou pro vznik manufaktur. Někteří čiperní a úspěšní cechovní mistři si nicméně pod ochranou cechovního systému dokázali potají vybudovat jakýsi druh skrytých „rozptýlených manufaktur“, do jejichž pracovního procesu se zapojovala řada zchudlých mistrů, dále tovaryšů a jim podobných. Někteří němečtí badatelé tento způsob označovali termínem „cechovní nákladnictví“ (Zunftverlag). Nutno při tom ve výrobních vztazích předpokládat existenci prosté feudální kooperace, které dříve nebo později kynula naděje přerůst v raněkapitalistickou dělbu práce.

Z výše naznačeného je vidno, jak dlouhá a zároveň složitá cesta v historii vedla od vzniku prosté otrokářské kooperace až ke zrodu raně kapitalistické dělby práce. Pro svůj víceméně ilegální charakter muselo být „cechovní nákladnictví“ před možnou úřední feudální kontrolou přirozeně tajeno, a proto je jeho existence z dochovaných pramenů namnoze těžko zjištělná. Na druhé straně však výskyt tohoto zvláštního druhu nákladnictví ukazuje, že cechy nemusely být za všech okolností brzdou pro vznik manufaktur a že tudíž iniciativa některých cechovních soukeníků, vedená nadějí na možnost vlastního obohacení, se stávala podnětem k pokusu pod maskovacím příkrovem cechovnictví v podstatě založit pokrokovou formu výrobního způsobu.

I když naznačený druh organizace výroby v cechovním ovzduší nemusel být častý, byl sám o sobě nesporně zajímavým dokladem pro to, jak složitým způsobem se právě na sklonku feudální éry někdy rodily kapitalistické výrobní vztahy.

Koneckonců cesta, která v historii vedla od vzniku prosté kooperace v prvobytně pospolném řádu ke zrodu raněkapitalistické dělby práce, byla předlouhá a složitá. O tom ostatně svědčí výše připomenutá fakta.

Něco obdobného můžeme pozorovat také v z e m ě d ě l s k é v ý r o b ě. Je to zjištělné při pozvolném zániku trojpolního způsobu hospodaření na půdě, který byl tak typický pro feudální epochu. Není žádným tajemstvím, jak velký význam za kapitalismu připadl racionálnímu a zároveň regulovanému způsobu pěstování nových pícein a kterak svým podílem dokázal přispět k přeměně zastaralého feudálního trojpolního systému v moderní kapitalistický způsob střídání zemědělských kultur a pomohl tak zároveň zlikvidovat staré ztrátové úhory.

Tak v souvislosti s tím je třeba připomenout, že některé druhy pícin byly známy a používány již v antice. Docházelo k tomu však tehdy jen

v některých končinách antického světa a k tomu ještě ve značně omezeném rozsahu. To se týkalo kupříkladu pěstování jetele, vičence, vikve, vojtěšky a dalších druhů pícein, s nimiž se v období antiky můžeme setkat v některých končinách Přední Asie a zároveň též v širší oblasti Středozemního moře. Jejich pěstování známe též z dob římského císařství a udželo se pak v návaznosti na to v severní Itálii po celý středověk, především v Lombardsku. Odtud pak znalost oněch pícein časem pronikla do některých západoevropských končin a s jejich pěstováním se v polovině 16. století setkáváme kupř. v Nizozemí, především ve Flandrech a v Brabantsku.³

Je dobré si při tom uvědomit, že zmíněné druhy pícein byly sice pěstovány již v antice ve Středomoří a ve středověku v severní Itálii; pěstovaly se tam však namnoze ve značně omezeném měřítku. Proto uvedený fakt sám o sobě neměl žádného vážnějšího vlivu na pokrok v zemědělství. Až od chvíle, kdy se přikročilo k pěstování pícein v masovém měřítku, pak teprve mělo dojít k obratu v tradičním feudálním zemědělství, a to nejprve na půdě Nizozemí a později též v Anglii. V souladu se známým principem marxisticko-leninské dialektiky vede neutuchající nárůst kvantity v určitém momentě ke vzniku nové kvality. Proto teprve pěstování pícein v masových rozměrech a jejich náležité využití ke zkvalitnění dobytkařství a jeho využití v vystupňované výrobě masa, mléka a sýrů se stalo výrazným součinitelem při přeměně někdejšího feudálního zemědělství v moderní kapitalistické podnikání v zemědělské výrobní oblasti.

Možno dále tak trochu zjednodušeně — cum grano salis — povědět, že cesta ke vzniku raně buržoazních revolucí byla na jedné straně vyznačena narůstáním manufakturní výroby na úkor řemeslné a zároveň postupnou likvidací trojpolního systému v zemědělství.

Při tom charakteristickým rysem prvních vydařených raně buržoazních revolucí — nizozemské i anglické — byl z třídního hlediska uskutečněný spojenecký svazek mezi protiabsolutisticky se projevujícím a liberálně smýšlejícím „disidentským“ křídlem šlechty na jedné straně a mezi nastupující revoluční buržoazií na druhé straně. Je dále zajímavé, že podobně jako v kritické chvíli vzniku revoluce vyhranění představitelé liberálního křídla aristokracie odmítli se postavit za feudálně absolutistického panovníka, podobně zase na druhé straně mnozí představitelé měšťanstva, kteří kupř. jakožto vlastníci některých monopolních oprávnění a jiných ekonomických výhod udělených jim od panovníků se nakonec cítili feudálnímu systému natolik zavázáni, že raději odmítli jít po boku revoluční buržoazie do revoluce. To ukazuje, že ne všichni příslušníci měšťanstva se v průběhu staletí dokázali z někdejší středověké vrstvy tak říkající přetavit v moderní třídu — v buržoazii, kdy na pořadu dne byla buržoazní revoluce. Je však příznačné, že když revoluce dokázala nakonec zvítězit, že tyto konzervativní měšťanské elementy, cizopasící ke svému vlastnímu prospěchu na feudálně absolutistickém systému, přispěchaly nezřídka k vítězům se zřejmou snahou získat i pro sebe podíl na revolučních vymože-

³ Srov. E. N. Sinskaja, *Historická geografie kulturních rostlin. (Na ústvitě zemědělství)*, Praha 1973, 42–43, 108–109 aj.; srov. dále Slicher van Bath, *The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries* (ve sborníku „*Britain and the Netherlands*“, vydali J. S. Bromley a E. H. Kossmann, Haag 1960, 130–135).

nostech pod záminkou, že i oni přece tvoří domněle nedílnou součást vítězné kapitalistické třídy a při tom s drzým čelem prohlašovali, jako by jim byl absolutismus odjakživa protivný a nepřijatelný. Takové a podobně vypočítavé příživnické elementy vystupují ostatně na scénu každé revoluce, především po dobytí vítězství ve chvíli, kdy již nemůže být pochyb o tom, kdo je vítězem a kdo poraženým.

Nutno dále pro zdárný průběh buržoazních revolucí zdůraznit a podtrhnout význam spojeneckého svazku mezi disidentským křídlem aristokracie a mezi buržoazií. Jde při tom o liberálně smýšlející křídlo šlechty, často i s podnikatelskými sklony, které se z různých pohnutek dostalo do rozporu s absolutismem, a proto proti němu bojuje.⁴ Závažnost naznačeného spojeneckého svazku platí nejen pro první dvě raně buržoazní revoluce v Nizozemí a v Anglii, nýbrž také ve franc. buržoazní revoluci z konce 18. století, probíhající na rozdíl od obou předchozích již v období začínající průmyslové revoluce, a tedy již ve vyšším ekonomicko-sociálním vývojovém stadiu.

Na nerespektování potřeby a nezbytnosti spojeneckého svazku mezi aristokratickými disidenty a mezi buržoazií krutě doplatili kupříkladu španělští komunéři za času Karla I., který je nám spíše známý ve funkci římskoněmeckého císaře jako Karel V. Komunérům se totiž při povstání španělských měst proti králi a proti feudálnímu útisku stalo nakonec ve dvacátých letech 16. století osudným, když své mocné spojence z řad španělské šlechty, ochotné spolu s nimi bojovat se zbraní v ruce proti absolutistickým choutkám Karla I., vyděsili nakonec nečekaným a předčasným vyhlášením, v němž prakticky požadovali vyvlastnění svých aristokratických spojenců. V důsledku této nepředloženosti reagovala španělská šlechta na věci tak, že komunéry vzápětí opustila a snažila se poté za každou cenu dosáhnout usmíření a narovnání s panovníkem. Vždyť Karel chtěl práva španělské aristokracie v čele s grandy jenom omezit, kdežto komunéři ji chtěli ozebračit a jako třídu prakticky zlikvidovat. Tento nejstarší pokus o buržoazní revoluci na evropském kontinentě musel proto nakonec neuspět.⁵ Ztroskotat na ignorování potřebných ohledů na spojence, zainteresovaného na boji proti absolutismu, bez jehož aktivní spolupráce byly úkoly buržoazní revoluce prostě nezvládnutelné a neuskutečnitelné.

Potřeba naznačeného spojeneckého svazku v boji proti absolutismu, který byl ve společném zájmu jak nespokojené části aristokracie, tak i nastupující buržoazie, se projevila výrazně ještě za časů franc. revoluce.

⁴ Na závažnost a význam řečeného spojení jsem před časem poukázal v úvodní partii své knihy *Vilém Oranžský*, Praha 1968.

⁵ Souhlasím při tom v podstatě s jádrem vývodů Kurta Konráda, *Španělské revoluce*, Praha 1949, 16–31. Vůči známým pokusům chtějícím „německou selskou válku“ z r. 1525 proklamovat za „raněburžoazní revoluci“ jsem krajně skeptický, a to s tou drobnou připomínkou, že kdybychom měřítka a metodická východiska uplatňovaná v tomto případě některými autory z NDR chtěli aplikovat také na naše dějiny, pak bychom museli i naše husitské revoluční dění nezbytně prohlásit za „raněburžoazní revoluci“. A to by podle mého názoru nebylo správné, ježto se domnívám, že obě slavná hnutí – jak husitství, tak i německou selskou válku – třeba pojímat jako závažně narůstající kvantitu signalizující příchod nové kvality v podobě raněburžoazních revolucí.

Tehdy totiž disidentské křídlo šlechty pokračovalo spolu s buržoazií v boji proti absolutismu až do chvíle nastolení kontituční monarchie. Jakmile však v prohlubujícím se revolučním procesu došlo pod vlivem maloburžoazních radikálů ke zrušení monarchie a k vyhlášení republiky, mělo to namnoze hned za následek roztržku mezi revoluční buržoazií a mezi jejím dočasným aristokratickým spojencem, pro něhož existence republiky na politickém poli přesahovala únosnou mez a vedla pak aristokratické disidenty ke zrušení předchozího spojenectví s buržoazií a takto zklamaní šlechtici se pak začali orientovat na sympatie ke kontra-revolučním elementům, což vedlo prakticky ke konci onoho spojenectví. Přesto však tomuto spojenectví a spolupráci aristokratických disidentů s buržoazií připadlo v dějinách buržoazních revolucí významná a nezastupitelná role. Platí to obzvláště v počáteční fázi revolučního dění, kdy se síly řečeného spojenectví soustředily zejména na společné svržení absolutismu. V tom si oba spojenci byli v podstatě zajedno. Je kromě toho nutné si dobře uvědomit, že v čele prvních dvou úspěšných raněburžoazních revolucí stanuli právě představitelé zmíněného disidentského aristokratického křídla, vyznačující se nezřídka sklonem k liberálnímu smýšlení a zároveň schopností uzavírat konstruktivní kompromisy. Stačí, když si za příklad k tomu připomeneme známého německo-francouzsko-nizozemského feudálního magnáta Viléma Oranžského stanuvšího v čele nizozemské buržoazní revoluce a dále venkovského šlechtice z huntigdonského hrabství Olivera Gromwella, vedoucího to činitele v anglickém revolučním dění z poloviny 17. století.

Historický význam spojeneckého svazku disidentských elementů z aristokratického tábora s představiteli nastupujícího měšťanstva v počáteční fázi buržoazní revoluce je kromě jiného zvýrazněn a podtržen profilujícím podílem „šlechtických renegátů“ na vzniku buržoazní ideologie. Vidíme to zcela jasně zejména v přípravné fázi k francouzské buržoazní revoluci, kdy přední tvůrci buržoazní ideologie pocházejí v podstatě z aristokratických kruhů. Vždyť takový Montesquieu, d'Alembert, Voltaire a někteří další byli šlechtici. Montesquieu i Voltaire pocházeli z úřednické šlechty (noblesse de robe) a d'Alembert odvozoval zase svůj třídní původ z vojenské šlechty. A protože matkou Jeana d'Alemberta byla abatyše, rovněž aristokratka, která se takto prohřešila proti obvyklému řeholnímu slibu cudnosti, dívali se na něho mnozí urození současníci tak říkajíc „přes prsty“. To pak u něho nepochybně přispělo ke vzniku kritického vztahu k feudální společnosti.

Jak vidno, stáli tedy u kolébky vzniku moderní buržoazní ideologie namnoze šlechtičtí „rebelanti“, a není divu, že jim představitelé feudálně absolutistického zřízení tvrdě vytykali jejich renegátství.⁶

⁶ Není jistě náhodné, že irevoluční teorie proletariátu vděčí za svůj vznik neúnavně a obětavě práci Marxe, Engelse a Lenina, kteří svým původem nebyli proletáři, avšak dali se nezištně a plně do služeb proletariátu a zároveň se dokázali rozejít s třídou, do níž svým zrodem a původem vlastně náleželi. Není divu, že jim pak za to čelní představitelé buržoazie často nevybíravě spílali a častovali je nadávkami „zrádců“ a „dezertérů“. Teprve až dělnická třída si dokázala vychovat svou vlastní inteligenci, jala se tato pak dále rozvíjet a prohlubovat učení a odkaz klasiků marxismu-leninismu.

Je však třeba zároveň si uvědomit, že aristokraticko-disidentský základ se v buržoazní ideologii projevil zcela zákonitě v její relativně omezené revolučnosti, která si netroufla jít z té příčiny do hloubky. Omezovala se v politické oblasti spíše jen na zrušení absolutismu a na jeho náhradu v podobě konstituční monarchie buržoazního typu. Dále pak při likvidaci feudalismu na venkově zůstaly v letech 1789–1793 zámožné špičky francouzské buržoazie za podpory liberálního křídla šlechty více méně na poloviční cestě. Teprve až za časů jakobínsko-montagnardské diktatury, představující znatelné prohloubení revoluce a její radikalizaci, bylo přikročeno k radikálnějšímu řešení agrární otázky v zemi. Mám za to, že buržoazně liberální stadiu buržoazní revoluce bylo právě v uvedených letech ve Francii nahrazeno buržoazně demokratickým stadiem revoluce trvajícím až do thermidorského převratu. V důsledku thermidorského kroku zpět došlo zase k relativní stabilizaci buržoazní revoluce na konzervativnějších pozicích, kdy otěže do rukou dostala znova velkoburžoazie, která pak zatlačila do pozadí maloburžoazní revoluční demokraty z jakobínského období.⁷

Při jistém zamyšlení nad vývojem buržoazní ideologie ve Francii si můžeme uvědomit, že francouzská buržoazní ideologie — ve srovnání s ideologií nizozemské a anglické revoluce — má již namnoze laický charakter a dokázala se již v podstatě obejít bez náboženského roucha. V počátečním stadiu vývoje se sice setkáváme se dvěma hugenoty, — byli to Pierre Jurieu (1637–1713) a Pierre Bayle (1647–1706) — jejichž opoziční smýšlení proti absolutní monarchii Ludvíka XIV. je veřejnosti prezentováno z holandského exilu v náboženském odění; do této země byli totiž z Francie vyhnáni po zrušení ediktu nantského.⁸

Pozdější ideologický vývoj však odtud směřoval již jasně k laické revolučně pojaté filozofii. Bylo to důsledkem pokračujícího ekonomického vývoje. Poměrně málo zralým ekonomickým poměrům, pro něž charakteristickým rysem byla ještě manufaktura — to se týkalo hlavně nizozemské a anglické burž. revoluce — odpovídaly i méně zralé revoluční myšlenky, projevující se proto namnoze ještě v náboženském ruchu. Kdežto franc. burž. revoluce vystoupila již na scénu v počátečním stadiu strojového rozvoje kapitalismu, proto se nám zde také revoluční myšlenky projevují na přiměřeně vyšší úrovni, bez náboženského balastu a ve formě ryze světské filozofie, jejíž menší část vykazuje dokonce již náběhy k materialismu a k ateismu.

Je dále zajímavý fakt, že po vítězství prvních raně buržoazních revolucí uskutečněných ještě v podmínkách nižšího stupně kapitalistických výrobních poměrů — tedy v manufakturní fázi ekonomického vývoje — bychom kupř. marně pátrali po existenci třídní solidarity mezi buržoazií národů zvítězivších v revoluci. Darma bychom tu hledali obdobný předobraz, jaký známe z revolučního proletářského hnutí v nadcházejícím historickém

⁷ Bližší vývody k rozdílům mezi buržoazně liberálním a buržoazně demokratickým stadiem revoluce sr. v mém článku uveřejněném ve sborníku *Revoluce 1848/49 ve střední Evropě*, Praha 1974, 117–143.

⁸ Srov. k tomu F. G. Alexandrov a kolektiv, *Dějiny filozofie*, Praha 1952, II, 313–320.

vývoji v podobě tak dobře známého proletářského internacionalismu. Nic nemůžeme ve světě kapitalismu nalézt, co by odpovídalo formě mezinárodní proletářské a socialistické solidarity.

V onom poznatku nás utvrzuje zevrubnější studium buržoazních revolucí a zejména pak sledování porevolučního vývoje kapitalistických států ve sféře mezinárodních vztahů. S údivem zjišťujeme, že buržoazie po dosažení vítězství v revolučním boji s feudalismem nedokáže zpravidla mezi vítěznými burž. národy a nově vytvořenými kapitalistickými státy vytvořit ovzduší nadnárodní, a tedy mezinárodní solidarity. Naopak jsme svědky toho, že při tom takřka neúprosně převládá úzkoprsý nacionalismus, mnohdy se sklony k šovinismu.

Možno sice uvést i některé výjimky z tohoto pravidla, ty však více méně jen potvrzují platnost předchozího pravidla. Tak kupříkladu za válek francouzského krále Ludvíka XIV., vedených v letech 1667–1668 a 1672 až 1679 s Holandskem, můžeme na území Francie pozorovat, jak četní francouzští hugenoti projevovali tehdy otevřené sympatie ke svým ohroženým kalvínským souvěrcům v kapitalistickém Holandsku. Možno to považovat za projev solidarity třídní povahy od francouzských vyznavačů kalvinismu, které můžeme právem pokládat za představitele francouzské nastupující buržoazie, netající se odporem k feudálně absolutistickému režimu Ludvíka XIV. Panovník se jim pak za tuto neloyalnost v roce 1685 pomstil zrušením ediktu nantského, což pak vedlo k silné emigraci hugenotů do zahraničí. Francouzská ekonomika utrpěla v důsledku toho velice vážné škody, ježto země tak ztratila nejen mnoho zkušených podnikatelů a úspěšných manufakturních odborníků, nýbrž zároveň s tím se dostavil i náramně citelný únik peněz do zahraničí. Z naznačené ztráty peněz i znamenitých mozků se francouzská ekonomika nedokázala vzpamatovat prakticky až do výbuchu buržoazní revoluce v r. 1789.

Je si třeba však v náležitě míře uvědomit, že právě uvedené sympatie nastupující francouzské buržoazie projevené k jejich náboženským i třídním druhům v Holandsku se objevily ve zvláštním období, kdy totiž francouzští hugenoti byli nuceni žít ještě v podmínkách feudálně absolutistické monarchie, kdežto holandská buržoazie žila tehdy již dosti dlouho ve státě, v němž zvítězila první evropská buržoazní revoluce. Tato zásadní rozdílnost v postavení obou buržoazií, z nichž jedna žila ve Francii v postavení porobených a utlačovaných, a druhá byla v Holandsku naopak vládnoucí třídou, tato okolnost umožňovala též existenci pocitů třídních sympatií a projevů vzájemné buržoazní solidarity.

Jakmile se však přihodí, že na historickou scénu vystoupí buržoazní národy a státy, které již absolvovaly úspěšnou buržoazní revoluci, dochází při tom k zásadnímu obratu ve vztahu jednotlivých kapitalistických států mezi sebou. Někdejší projevené třídní sympatie v oné chvíli ustoupí namnoze do pozadí a do popředí se naopak bezostyšně a tvrdě prodere zásada nevyhnutelného konkurenčního boje, zásada povýšená tak říkajíc na nevyšší princip, ignorující při tom jakékoliv pocity buržoazní třídní solidarity, pokud se v předchozím vývoji vůbec nějak objevily.

Nikoliv kapitalistická třídní solidarita, nýbrž nelítostný konkurenční boj se stává hlavní devízou buržoazie v mezinárodních vztazích kapitalistických států mezi sebou navzájem. Jako by problém konkurence, zcela

běžný v soukromém podnikání, byl po vítězství buržoazní revoluce přenesen z „kramářské oblasti“ do sféry vnitřní, tak i zahraniční politiky a zde byl jako by povýšen na jeden ze základních pilířů buržoazní politické praxe.

Z výše naznačených příčin nemohlo dojít k solidárnímu postupu po vítězství buržoazní revoluce mezi anglickou a nizozemskou buržoazií, zejména když britské buržoazii tehdy šlo o vybudování britské nadvlády na moři, a nizozemské loďstvo a nizozemská námořní a obchodní politika stály naznačeným britským mocenským plánům v cestě.

Tak tomu bylo v období raně buržoazních revolucí, pro jejichž málo rozvinuté vývojové stadium byla v ekonomické sféře charakteristická existence rozptýlené a později zcentralizované manufaktury. V ideologické oblasti tomu přiměřeně odpovídalo dominantní postavení relativně opožděných kalvinských náboženských a politických představ, které se tehdy staly prakticky hlavní náplní raně buržoazní revoluční ideologie. Takže relativně zaostalým výrobním poměrům odpovídaly pak přiměřeně primitivní představy v oblasti ideologie, napájající se víceméně ještě z kalvinských náboženských představ, v nichž nadto výrazně dominovaly rysy starozákonní přisnosti, kdežto milosrdnost novozákonního boha při tom byla spíše odsunuta do pozadí.

Někomu by se mohlo zdát, že jakmile se kapitalismus z někdejšího nižšího manufakturního vývojového stadia dokázal propracovat k vyššímu, ke strojovému stadiu, že v otázce přístupu k buržoazní solidaritě v mezinárodních vztazích došlo snad ke změně k lepšímu. Historie nás však poučuje, že se tak nestalo.

Stačí si k tomu připomenout příklad vzájemných vztahů Velké Británie a Francie v době trvání francouzské buržoazní revoluce. V Anglii zahájila průmyslová revoluce nástup začátkem šedesátých let před výbuchem světoznámé sociální revoluce. Ve Francii byl normální vývoj průmyslové revoluce poměrně brzo a zcela přirozeně přehlušen a zastíněn událostmi probíhající sociální revoluce. Kromě toho vývoj průmyslové revoluce ve Francii se musel v tomto období namnoze podřídít požadavkům revoluce, to znamená v prvé řadě výrobním odvětvím zaměřeným na vedení války proti evropské feudální reakci a proti jejím intervenčním snahám. Je ostatně nejvýš poučné, že Velká Británie, která prošla vítěznou buržoazní revolucí již v polovině 17. století, tehdy stanula po boku čelných evropských feudálních mocností a s jejich pomocí se všemi silami snažila udusit revoluci svých „třídních bratří“ ve Francii jenom proto, že britská buržoazie měla obavy z francouzské konkurence v oblasti politiky, zahraničního obchodu atp.

Obdobě se však vládnoucí špičky francouzské buržoazie od dob konzulátu a po celé napoleonské období chovaly k představitelům utlačovaného měšťáctva v některých evropských feudálních zemích oddávajících se (např. v Německu a především v Itálii) klamným nadějím, jako by jim Napoleon se svými vítěznými vojsky mohl přinést vysvobození z feudálního útisku, že tam snad pod ochranou kanonů a bodáků přikročí ke svržení feudálních režimů a k nastolení vlády kapitalismu. Některé francouzské revoluční proklamace adresované lidu feudálních zemí Evropy mohly sice takové a podobné iluze u utlačovaného měšťanstva vyvolávat,

skutečnost však byla zcela jiná. Vítězná franc. buržoazie se v tom vůbec nemínila odlišovat od anglické, a proto její strach z možného nového konkurenta na obchodním i politickém kolbišti ji prostě nutil nepěstovat žádnou mezinárodní třídní solidaritu. Pro franc. buržoazii se dobyté feudální země měly stát zdrojem obohacení. Na jedné straně odtud chtěla za výhodných podmínek dovážet suroviny pro franc. průmysl a na druhé straně se měly stát atraktivním odbytištěm pro franc. průmysl, kam francouzští podnikatelé minili dodávat své výrobky za zvýšené, za nadržované ceny.

Pěstování nějakých pocitů třídní sounáležitosti bylo z výše naznačených pohnutek pro vítěznou buržoazii více méně nežádoucí.

Této praxe se buržoazie přidržovala ještě v období imperialismu, kdy již byla stále výrazněji a mocněji konfrontována s narůstajícím proletářským internacionalismem, jehož předním hlasatelem a prosazovatelem se především stal Sovětský svaz. Impozantnost a hlavně praktická účinnost této revoluční proletářské solidarity přiměly po dosti dlouhém váhání a otálení některé přední reprezentanty světového imperialismu, především amerického, že se uprostřed II. světové války pokusili o vytvoření jakoby protějšku k mezinárodní proletářské solidaritě.

Jistý náběh k tomu možno spatřovat v některých myšlenkách obsažených v tzv. Atlantické chartě z r. 1941. Přestože jejím hlavním cílem bylo stanovit zásady poválečné spolupráce mezi národy, nacházíme zde též zároveň podněty k pěstování antisovětsismu. Ještě konkrétněji se naznačené tendence projevily při založení NATO v r. 1949. Je to již zřejmý pokus vedoucích představitelů světového imperialismu pod praporem antikomunismu a hlavně antisovětsismu pod americkým vedením zformovat a sešikovat buržoazii z klíčových zemí světa do boje proti lidu a vládám světové socialistické soustavy. Jde tu zároveň o pokus vytvořit vlastně buržoazní solidaritu v mezinárodních dimenzích.

O posílení severoatlantického paktu západoněmecký spolkový kancléř dr. Helmut Kohl 2. X. 1982 prohlásil: „NATO je pro nás víc než pouhý vojenský pakt. NATO dnes ztělesňuje ideové společenství svobodného světa“.

Je však dobře známo, že jak existující dravá honba za maximálními zisky, tak i z toho plynoucí nezkrotná snaha po expanzionismu všeho druhu způsobují dnes úsilí soudobého imperialismu o vytvoření buržoazní solidarity nesmírné potíže. Ty jsou pak ještě znásobeny obecně známou notorickou snahou amerického vojenskoprůmyslového komplexu své partnery z tzv. svobodného světa komandovat a vyžadovat na nich, aby se zájmům amerických monopolů prostě podřídili.

Pro vznik kapitalistické světové soustavy není bez užitku zamyslet se poněkud nad významem a vahou jednotlivých buržoazních revolucí, nad jejich pozdějšími komplexními účinky. Jde zejména o zjištění toho, nakolik dokázaly ovlivnit vývoj světového dění, stojícího v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu ještě pod pokračující kontrolou feudálního systému.

O prvních dvou vítězných raněburžoazních revolucích — nizozemské a anglické —, které vyvrcholily přibližně ve stejné době, to znamená v po-

lovině 17. století,⁹ možno říci, že sice otráslы tehdejší pozici evropského feudalismu, avšak do celkové feudální fronty dokázaly provést vlastně jen pouhý vlom, který se vedoucím činitelům ostatní feudální Evropy podařilo celkem uspokojivě zahradit a na dlouhá desetiletí takto své državy relativně stabilizovat.

Zdá se, že právě uvedený moment zahrazení a stabilizace vedl kromě dalších aspektů řadu konzervativně smýšlejících historiků k hlásání téže, jakoby se Evropa v 17. století neocitla v žádné vážnější krizi.¹⁰ Kdyby se někteří historikové dokázali trochu více poučit u lékařů, mohli by pochopit správný, to znamená rozporný výklad pojmu krize. Když totiž lékař o pacientovi řekne, že se ocitl v krizi, neznamená to, že by pacient musel nevyhnutelně zemřít. On tím naznačuje pouze tolik, že pacient se buď po zdárném překonání krize může znova uzdravit, anebo že v nepříznivém případě může i zemřít. Jde tedy jasně o alternativní východisko ze situace, a pokládám proto za velké zjednodušení, když někteří historikové naznačenou alternativnost nechtějí vidět i v historii a za jediné možné východisko z krize pokládají zánik; v našem případě maximalisticky postulují zánik feudalismu na celém kontinentě, aby se prý po právu mohlo použít termínu „krize“. Takovýto nedialektický přístup pokládám za metodicky zjednodušený, a proto i za nesprávný.

S ohledem na výše pověděné mám za to, že lze sotva mít vážné pochybnosti o existenci krize v Evropě v průběhu 17. století. Přirozeně, že její vliv se v různých zemích projevuje odlišně a též v nestejně míře. Nebyla to rozhodně maličkost, když v půli 17. stol. zvítězily v západní Evropě dvě raněburžoazní revoluce, a to právě v době, kdy náš kontinent byl zmítán tak ničivým řetězcem válečných konfliktů, jaký Evropa v průběhu řečeného století dostala tak trpce zakusit.

Na druhé straně nutno přiznat, že vedoucí feudálové zaznamenali jistý úspěch, když Evropu od další buržoazní revoluce dokázali uchránit takřka po dobu půldruhého století a na půdě kolonií v Severní Americe na dobu jen o něco málo kratší.¹¹

Výbuch americké a později francouzské revoluce podaly ostatně názorné svědectví, že příslovečným kolem dějin nelze chtít beztrestně otočit nazpět

⁹ Jistým vrcholem po osmdesátiletém revolučním boji bylo pro Spojené Nizozemí, když 1648 dosáhlo od Španělska svého diplomatického uznání před mezinárodním fórem. A v Anglii možno za vyvrcholení revoluce považovat první měsíce roku 1649, kdy došlo k popravě krále Karla I. a o něco později k vyhlášení republiky.

¹⁰ Srov. k tomu M. Hroch — J. Petráň, *Sedmnácté století — krize feudální společnosti*, Praha 1976; srov. též sborník příspěvků *Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte 1500—1917*, vydaný Manfredem Kossokem v Berlíně 1974; srov. i Miroslav Hroch, *Buržoazní revoluce v Evropě*, Praha 1981.

¹¹ Při formálním srovnání textů „Prohlášení nezávislosti Spojených států amerických“ z r. 1776 s „Prohlášením lidských a občanských práv“ z r. 1789 ve Francii by se leckterému povrchnímu pozorovateli mohlo sice zdát, jako by hlavní myšlenky jako první zformovali Američané, kdežto Francouzi jako by je od nich tak říkajíc „opsali“. Ve skutečnosti je tomu však jinak. Myšlenky evropského a především francouzského osvícenectví spolu s revoluční ideologií se totiž dostaly odtud přes Atlantik na půdu severoamerických osad a zde zakotvily 1776 ve známém Prohlášení. Odtud se pak zase vrátily do místa svého zrodu a vynořily se zde znova r. 1789 v počáteční fázi franc. burž. revoluce.

a že feudalismus nelze natrvalo udržet při životě pomocí holého násilí, popřípadě použitím reformem podle osvícensko-zednářských receptur, jak se projeví v podobě známého modelu „osvíceného absolutismu“.¹² Tento způsob vlády dokázal sice alespoň na čas oddálit moment buržoazní revoluce a prodloužit tak říkajíc život feudalismu, nakonec však i zde musel tento systém před buržoazní revolucí a před kapitalistickým řádem kapitulovat.

Americké a především pak francouzské revoluci připadl rozhodující význam pro urychlení procesu směřujícího k vytvoření kapitalistické světové soustavy. Závažná role při tom připadla stále více se prosazující a mohutnější „průmyslové revoluci“.

Karel Marx v „Bídě filozofie“ již v roce 1847 napsal: „Vynález strojů dovršil oddělení manufakturního průmyslu od zemědělské výroby . . . Díky použití strojů a páry mohla dělnická práce nabýt takového rozsahu, že velký průmysl, odtržen od národní půdy, je závislý jedině na světovém trhu, na mezinárodní směně, na mezinárodní dělbě práce“.¹³

Feudální reakce se přirozeně vlivu franc. burž. revoluce v Evropě snažila čelit tím, že z předních evropských feudálních monarchií vytvořila neblaze proslulou Svatou alianci, jejíž duší se stal známý rakouský reakční politik kníže Metternich. Přes některé dosažené dílčí úspěchy nemohla politika Svaté aliance zabránit důsledkům revolučního hnutí, které ve dvacátých a třicátých letech 19. století zachvátilo řadu evropských feudálních států a jež vyvrcholilo ve známém evropském revolučním dění z let 1848/49, které v podstatě rozhodlo o definitivním vítězství kapitalismu nad feudalismem a zároveň promluvilo rozhodující slovo do zformování světové kapitalistické soustavy. V polovině 19. století končí zhruba prvá etapa vývoje kapitalistické světové soustavy.¹⁴

Nově vytvořená světová kapitalistická soustava se ohledně v ní používaných výrobních vztahů vyznačuje některými zvláštnostmi. Je kupř. charakteristické, že v ní z hlediska výrobních vztahů vládne asymetrie, a to v tom smyslu, že vyspělé kapitalistické výrobní poměry nacházíme převažovat více méně jen v několika průmyslově a mocensky vyspělých zemích vlastnicích namnoze kolonie, kdežto pracovní síly domorodců, nápadně co do počtu převyšující obyvatelstvo mateřské země (metropole), žijící ve vynucené koloniální závislosti, jsou záměrně udržovány ve znatelně těžších a hlavně zastalejších výrobních poměrech, vyznačujících se mnohem větším podílem manuální práce, než tomu bývá u dělníků zaměstnaných v průmyslu mateřské země, kde jim znatelně práci usnadňují různá strojová zařízení, dále zdokonalené pracovní a technologické postupy a tak podobně.

Při takovémto postupu jsme pak svědky toho, že koloniální mocnosti

¹² Srov. k tomu bližší v mých statích *Třídě politické aspekty absolutní monarchie v 16.–18. století* (ČsČH 1976, 564–599) a „*The Bronze Rock of State Power*“ and its Problems. *The Class Background to Absolutism in Western and Central Europe from 16th to 18th Century* (Historica XX/1980, 59–94).

¹³ Marx - Engels, *Spisy*, Praha 1958, IV, 170.

¹⁴ Srov. Ant. Chyba v *cit práci*, str. 8; na dalších stránkách své knížky se autor zabývá dalšími etapami vývoje kapit. světové soustavy. Mne v tomto příspěvku zaujal pouze vznik počáteční fáze a prvá etapa tohoto historického procesu.

nechávací miliónové masy domorodců ze svých kolonií záměrně pracovat způsobem, který se podobá spíše předkapitalistickým anebo raněkapitalistickým výrobním postupům, s jejichž pomocí se co nejdříve a s minimálními režijními náklady snaží pro vyspělý průmysl vlastní mateřské země získat ze svých kolonií maximum surovin a polotovarů. Možno říci, že vyspělé kapitalistické výrobní vztahy na úrovni tovární strojové velkovýroby jsou více méně výsadou mateřských zemí koloniálních mocností. Kdežto stamilionům obyvatel z jejich kolonií, jejichž počet většinou mnohonásobně převyšuje početní stavy obyvatel ze zemí vlastních kolonie, jsou tvrdě a nelítostně od kolonizátorů vnučovány zaostalé výrobní poměry, tzn. výrobní vztahy hlásící se většinou ještě do předchozích epoch dějinného vývoje, včetně přežitků otrokářské povahy. A když se tomu koloniální národy vzpíraly a čas od času sáhly proti svým utlačovatelům k povstání, tu politika „dělových člunů“, využívání existujících rozporů mezi jednotlivými kastami nebo kmeny a podobné manévry přinášely dosti dlouho majitelům kolonií úspěch a prodlužování jejich koloniálního vykořisťovatelského systému. Udržování zaostalých výrobních poměrů koloniích mělo kolonialisty zároveň účinně chránit v tom smyslu, aby se koloniální průmysl nemohl stát konkurentem pro průmysl mateřské země, nybrž spíše jeho podporou a posilou, a aby hlavně nebyl schopen vyrábět zbraně, které by se případně mohly dostat do rukou nespokojeného obyvatelstva kolonií a obrátit se nakonec proti jeho zotročovatelům.

Je až s podivem, kterak několik málo koloniálních států, majících většinou jen několik miliónů a v nejlepším případě pouze několik desítek miliónů obyvatel v mateřské zemi, dokázalo po tolik století udržet tak říkajíc v šachu stamilióny lidí v koloniích, a to do značné míry proto, že si dokázaly opatřit mohutné vojenské prostředky na souši a hlavně na moři a těch se nerozpakovaly použít, kdykoliv se jim toho jevila potřeba. K nanačtenému účelu měly koloniální mocnosti ve zvyku nasazovat proti porobeným národům v koloniích i řadu dalších drsných a nevybíravých zásahů, jež u slušných lidí ve světě co do zákeřnosti a podlosti budily odpor.

V. I. Lenin na začátku našeho století plným právem připomněl, že „kapitalismus přerostl ve světový systém koloniálního útisku a finančního utlačování obrovské většiny obyvatelstva světa hrstkou ‚vyspělých‘ zemí“.¹⁵

Z výše načrtnutých faktů je vidět, že k vytvoření kapitalistické světové soustavy nebylo ani tak zapotřebí beze zbytku zabezpečit vítězství kapitalistických výrobních vztahů ve všech zemích této soustavy, jako spíše urvat a ovládnout pořádný kus z koloniálního světa pomocí holého násilí a za maximálního využití převahy plynoucí z kapitalistické velkovýroby v mateřských zemích, která by zejména dokázala zabezpečit výrobu účinných a ničivých zbraní, nezbytných k dosažení vytyčených ctížádostivých cílů v mocenské oblasti.

Snad několik mých výše uvedených stručných poznámek, nápovědi a úvah ke vzniku kapitalistické světové soustavy pomohlo alespoň naznačit, o jak nesnadné a složité otázky při tom z teoretické oblasti jde, přestože

¹⁵ Lenin, *Spisy*, Praha 1959, XXII, 207.

jsem se při tom zdaleka nedotkl všeho co by k tomu mohlo ještě připadat v úvahu. Přechod od feudalismu ke kapitalismu a proces vytváření světové kapitalistické soustavy si proto vyžádají ještě nemálo dalšího badatelského úsilí, abychom se v naznačené oblasti mohli dopracovat uspokojivého a hlavně komplexního obrazu, který bude od řady dalších vědních oborů vyžadovat mnohem užší a účinnější spolupráci než je tomu doposud. Komplexní výzkumy a přechod k týmové, interdisciplinární práci se ukáže nezbytným pro všechny vědní obory, a tedy rovněž pro historii.

DIE ENTSTEHUNG DES KAPITALISTISCHEN WELTSYSTEMS

Etlische Bemerkungen und Betrachtungen

Im vorliegenden Artikel werden einige Fragen theoretischen Charakters behandelt, die unter anderm bezeugen sollen, wie der zur Entstehung kapitalistischer Produktionsweise führende Weg manchmal ungemein lang ist und dass zugleich manche seine Bestandteile sogar bis in die antike Welt zurückgreifen. Das betrifft z. B. das Arbeitsteilungsproblem, welches den eigentlichen Grundstein der kapitalistischen Produktionsweise bildet, dessen spärliche Wurzeln bereits in der einfachen Kooperation zur Zeit der Antike (z. B. in der Massenerzeugung von Amphoren, im Münzwesen u. drgl.) zu finden sind, und die im Verlauf des Feudalismus allmählich weitere Produktionszweige erfasst und durchdringt. Somit wird der wohlbekannte marxistisch-leninistische Grundsatz über die heranwachsende Quantität zur auftauchenden neuen Qualität gut veranschaulicht. Ähnlicherweise gilt es z. B. für den neuartigen Futtermittelanbau (wie Klee, Wicke, Esparsette u. drgl.) im frühkapitalistischen Zeitalter, von welchem man – allerdings nur in begrenztem Umfang – bereits im antiken Mittelmeergebiet und in etlichen Gebieten Vorderasiens, und später im Mittelalter in Norditalien, speziell, in der Lombardei, Gebrauch machte. Dessen Bedeutung für den frühkapitalistischen Ackerbau trat allerdings in den Vordergrund erst seit dem Zeitabschnitt, als man in den Niederlanden und später auch in England zum Massen-anbau der besagten Futtermittel gegriffen hatte.

Unter anderm wird auch die Rolle von „Dissidenten“ aus dem Lager der Feudalaristokratie herausgestrichen, weil ihnen als zeitweiligen Verbündeten und Genossen der Bourgeoisie – insbesondere im Anfangsstadium der bürgerlichen Revolution – eine wichtige historische Rolle zuteilt geworden ist, und darüber hinaus wird auch ihre führende Stellung beim Entstehen der bürgerlichen Revolutionsideologie betont, vornämlich in der einleitenden Etappe ihres Werdeganges.

Ferner wird hier die Frage angeschnitten, weshalb die siegreiche Bourgeoisie nach erlangtem Erfolg eine breitangelegte internationale Klassensolidarität nicht angestrebt hatte. Dem folgen weitere Betrachtungen bezüglich der begrenzten Auswirkungen der niederländischen und englischen Revolution auf das übrige Feudal-system in Europa und Amerika, und dies im Gegensatz zum kräftigen Einfluss der Amerikanischen und besonders der Französischen Revolution, die für die Entstehung des kapitalistischen Welt-systems zweifellos ausschlaggebend wirkten.

Die Schlussbemerkungen des vorliegenden Artikels sind den auffälligen Erscheinungen von Asymmetrie in den Wechselbeziehungen im Produktionsprozess des bereits entstandenen kapitalistischen Welt-systems gewidmet, welche sich unter dem Druck des existierenden Kolonial-systems herausgebildet haben und die den Kolonial-mächten ihre angestrebte Vormachtstellung in der Welt einfach garantieren sollten.